

Livsløp, normer og kropper: kjønnsperspektiv på velferdsretten

Ingunn Ikdahl

5.1 Kjønn og velferdsrett

Likhet står sentralt i tankegangen når velferdsstaten søker å sikre at *alle* skal kunne få goder som helsetjenester, utdanning og økonomisk trygghet. Likhetsidealene betyr likevel ikke at velferdsstaten er *kjønnsnøytral*. Velferdsretten generelt og folketrygden spesielt er rettslige felt der kjønn får betydning på en rekke måter, både empirisk, politisk og rettsdogmatisk.

Empirisk ser man at ytelser og tjenester ofte er tett knyttet til sider av livet som typisk er «kjønnet», ved at det er tydelige statistiske forskjeller mellom menn og kvinner som gruppe. Yrkesaktivitet, omsorgsarbeid og forsørgerroller er ujevnt fordelt mellom menn og kvinner. Dette påvirker hvem som mottar hvilke ytelser, og det livsløpet som ligger bak behov for og krav på ytelser.¹

¹ Det er selvsagt også store forskjeller innad i gruppene. Ett eksempel er at kvinner med innvandringsbakgrunn fra ikke-vestlige land er yrkesaktive i lavere grad enn gjennomsnittet for kvinner, se f.eks. Julia Orupabo og Ida Drange, *Kvinner med innvandringsbakgrunn i arbeidsmarkedet. Effekten av tiltak og stønader for arbeidsmarkedstilknytning*, Norges forskningsråd 2015. Å se på kjønn alene, er altså ikke tilstrekkelig til å få et fullstendig bilde av likhet og fordeling i velferdsstaten.

Politisk er velferdsretten ikke bare et svar på folks liv og behov, men også et redskap for å påvirke og styre samfunnsutviklingen. Kvinners deltakelse i yrkeslivet i dag er et resultat av villet politikk ført over flere tiår, blant annet gjennom utbygging av rett til foreldrepenger og omsorgspenger ved barns sykdom, og gode, offentlig subsidierte barnehagetilbud.

Rettsdogmatisk ser man at folketrygdloven² både har regler som direkte lar personens kjønn være avgjørende for hens rettslige stilling, og regler som indirekte primært tilgodeser personer av det ene kjønn. I møte med rettslige diskrimineringsforbud reiser dette spørsmål om slik direkte eller indirekte forskjellsbehandling er lovlig – eller må endres.

Som beskrevet i innledningen til denne boken, finnes det mange måter å studere retten med kjønnsperspektiv.³ I dette kapittelet skal vi se på tre overordnede spørsmål, som på hvert sitt vis belyser forholdet mellom velferdsretten og kjønn. Eksemplene er særlig hentet fra økonomiske ytelser etter folketrygdloven, som er detaljert beskrevet i annen litteratur.⁴ De tre spørsmålene er disse:

- Hvilke forståelser av «kjønn» kommer til syne i folketrygden?
- Hvilken rolle kan diskrimineringsvernet spille som tolkningsfaktor eller skranke i folketrygden, og hvordan har dette spilt seg ut i praksis?
- Hvilke modeller for livsløp er folketrygden bygget på?

Kapittelet trekker veksler på diskusjonene fra flere kapitler i boka,⁵ men knytter dem til ett spesielt rettsområde. Målet er at kapittelet skal bidra til praktiske ferdigheter, som økt forståelse av hva diskrimineringsvernet kan bety når man skal fastlegge innholdet i velferdsretten, men også at det skal vise hvordan man som jurist kan reflektere kritisk på velferdsrettens

2 Lov 28. februar 1997 nr. 19 om folketrygd (folketrygdloven, ftrl.).

3 Se også Ingunn Ikdahl, «Om kvinnerett og kjønnsperspektiv», i Alf Petter Høgberg og Jørn Øyrehagen Sunde (red.), *Juridisk metode og tenkemåte*, Universitetsforlaget 2019, s. 659–682.

4 Se særlig Asbjørn Kjønstad, Aslak Syse og Morten Kjelland, *Velferdsrett I. Grunnleggende rettigheter, rettsikkerhet og tvang*, 7. utgave, Gyldendal 2022.

5 Se særlig kapitlene av Kirsten Sandberg og Vibeke Blaker Strand (kapittel 4), Eva-Maria Svensson (kapittel 12) og Anne Hellum, Kristin Bergtora Sandvik og May-Len Skilbrei (kapittel 13) i denne boken.

område. I hvilken grad, og på hvilke måter, fremmer folketrygden likhet, og hva slags likhet er det man søker? Slik kan kapittelet også være med på å øke forståelsen av mulige sammenhenger mellom kjønn og rett generelt.

5.2 Forståelser av kjønn

5.2.1 Rettens skiftende møter med kroppslige og sosiale sider av kjønn

Hva er «kjønn»? Kan en persons kjønn avgjøres ved å studere kromosomer eller reproduktive organer, er det personens egen opplevelse som er avgjørende – eller kanskje det som er registrert i folkeregisteret? I ulike sammenhenger forstås kjønn på ulike måter, med varierende vekt på kroppslige, sosiale og juridiske sider. Også *innenfor* retten finnes det ulike forståelser av «kjønn», varierende både mellom regelsett og over tid: I diskrimineringsretten har forbudet mot diskriminering «på grunn av kjønn» blitt utvidet fra å fokusere på mann/kvinne som klare biologiske kategorier, til også å kunne gi vern mot diskriminering av homofile og transpersoner.⁶ En mer entydig definisjon finnes i lov om endring av juridisk kjønn (2016): «juridisk kjønn» er det kjønn man er registrert med i folkeregisteret, og personer som opplever at det som er registrert er feil, har rett til å få det endret.⁷

I tillegg til variasjonen i hvordan ulike deler av retten *definerer* kjønn, kan rettsregler som berører kjønn kan også ha ulike formål – og dermed si noe om hvordan retten ser på forskjeller *mellom* kjønn. Dels kan det være et mål å erkjenne og tilpasse retten til kjønnsforskjeller, dels kan målet være å endre kjønnsforskjeller som finnes i samfunnet.

6 Se Anne Hellum, «Hvem er likestillings- og diskrimineringsrettens subjekt? Om kjønn som diskrimineringsgrunnlag», i John Asland, Aslak Syse, Katrine Kjærheim Fredwall og Tone L. Wærstad (red.), *Livsfellesskap – Rettsfellesskap. Festskrift til Tone Sverdrup 70 år*, Gyldendal 2021, s. 250–263.

7 For en nærmere diskusjon av uttrykk som «juridisk kjønn» og «fødselskjønn», se Anniken Sørli og Anne Hellum, «Frihet, likhet og mangfold: Fra ideal til realitet», i Anne Hellum og Anniken Sørli (red.), *Frihet, likhet og mangfold. Kjønnsidentitet og seksuell orientering i rettslig, medisinsk og samfunnsvitenskapelig kontekst*, Gyldendal 2021, s. 17–40, på s. 21–24.

Hvordan kommer disse ulike posisjonene til syne i folketrygden? Vi skal nærme oss disse forskjellene ved å se nærmere på foreldrepenger etter folketrygdlovens kapittel 14.

Foreldrepenger er en trygdeytelse som svært mange er i kontakt med i løpet av livet. Ytelser knyttet til det å få barn bringer opp spørsmål knyttet til kjønn på flere måter. Graviditet, barsel og amming er situasjoner som krever visse spesifikke *kroppslige* funksjoner.⁸ Man må ha livmor for å føde, så dette gjøres stort sett av juridiske kvinner – selv om også juridiske menn kan føde barn.⁹ Samtidig er familierelasjoner og foreldreskap et samfunnsområde der forventninger og kjønnsroller også er tydelig til stede som *sosiale* faktorer. Disse kan endres uavhengig av retten – men også påvirkes gjennom rettslige virkemidler.

5.2.2 Å ta høyde for kroppslige forskjeller

Reglene om foreldrepenger i ftrl. kapittel 14 gir juridiske foreldre rettigheter til økonomiske ytelser når de tar ut foreldrepermisjon. Samtidig er den kroppslige situasjonen faktisk ulik for den som bærer frem barnet og den som ikke gjør det. Å være gravid og føde barn er hardt arbeid for kroppen, med en rekke helsemessige konsekvenser. En fullstendig, formell likebehandling av den som føder og den andre forelderen ville dermed «behandle ulike tilfeller likt».

Lovverket tar høyde for dette ved å ha enkelte særregler for den som føder. I lovteksten brukes ordet «mor», og hun skal starte uttaket av foreldrepenger senest tre uker før termin. Også de seks første ukene etter fødsel er foreldrepengerrettighetene forbeholdt den fødende (ftrl. § 14-9 sjette ledd).¹⁰ I denne «barselperioden» er det unntak fra kravet om at man faktisk må ha omsorgen for barnet for å motta foreldrepenger (ftrl. § 14-10 fjerde ledd). Hensynet til mors helse i forbindelse med fødsel

8 Uttrykket «biologisk kjønn» brukes ofte i slike sammenhenger, men dette blir også kritisert for å utelate det mangfoldet som finnes i biologien. Jeg bruker uttrykket «kroppslig» for å få frem at det nettopp er konkrete kroppslige funksjoner som står i sentrum her. Se også Hellum og Sørli (red.) 2021.

9 Mer om dette i punkt 5.2.2.

10 Tidligere kalt barselperioden.

utgjør en selvstendig begrunnelse for permisjon fra arbeid og tilhørende foreldrepenger.

Den kroppslige muligheten til å bli gravid er altså den sentrale bakgrunnen for særreglene som gjelder «mor». Samtidig har lov om endring av juridisk kjønn (2016)¹¹ løst opp båndene mellom den kroppslige muligheten til å føde barn, og den juridiske statusen som «mann» eller «kvinne». Enhver kan søke om å få endret sitt juridiske kjønn, altså det kjønn man er registrert med i folkeregisteret, uavhengig av kromosomer og kjønnsorganer og uten krav om sterilisering. Også juridiske menn kan da føde barn. Hvordan har lovgiver løst dette? Lov om endring av juridisk kjønn behandler dette i § 6: Hovedregelen er at det er det juridiske kjønn som legges til grunn ved anvendelsen av andre lover. Fødselskjønnet skal likevel legges til grunn, hvis det er nødvendig for å etablere foreldreskap og foreldreansvar etter barneloven. Annet ledd angir spesifikt at «Regler som gjelder om eller for en kvinne som føder barn, gjelder på samme måte for en person som føder barn etter å ha endret juridisk kjønn». Også menn som føder barn, kan kreve rettigheter etter de særreglene som gjelder for «mor». Her ser man altså bort fra den formelle registreringen av kjønn, for å sikre at de regler som er begrunnet i kroppslige funksjoner og behov i forbindelse med gjelder alle som føder.¹² Juridisk kjønn er statistisk sett en god indikator for kroppens reproduktive funksjoner – men ikke alltid!

Høsten 2020 ble muligheten for en mer kjønnsnøytral terminologi rundt foreldreskap så vidt berørt i Barnelovutvalget.¹³ At utvalget nevnte ordet «fødeforelder» førte til noen dagers heftig debatt i massemedia, og illustrerer godt at rettens språk ikke bare handler om lovgivningsteknikk – men også har stor symbolsk betydning.¹⁴

11 Lov 17. juni 2016 nr. 46 om endring av juridisk kjønn.

12 Heller ikke denne løsningen er uproblematisk. Se Anniken Sørлие, «Rettighetssubjekter i endring. Den fødende mannen», i Ingunn Ikdahl og Vibeke Blaker Strand (red.), *Rettigheter i velferdsstaten. Begreper, trender, teorier*, Gyldendal Juridisk 2016, s. 227–248.

13 NOU 2020: 14 *Ny barnelov – til barnets beste*, i punkt 9.1.4.

14 Se f.eks. Nettavisen ved Espen Teigen. «Kraftige reaksjoner etter fjerning av 'mor' i lovverket: – En mann med penis kan ikke føde barn» (09.02.2021). <https://www.nettavisen.no/nyheter/kraftige-reaksjoner-etter-fjerning-av-mor-i-lovverket-en-mann-med-penis-kan-ikke-fode-barn/s/12-95-3424084713>; Blikk.no ved Caroline Uglestad Elnæs. «'Fødeforelder' på ville veier.» (01.03.2021) <https://blikk.no/barnelov-fodeforelder-hoyre/fodeforelder-pa-ville-veier/199197>.

Folketrygdløven ser ikke «kjønnsnøytral» ut når den bruker ordet «mor» i reglene om rettigheter til den som er gravid eller har født. Likevel kan altså både juridiske menn og juridiske kvinner ha disse rettighetene. Disse reglene viser dermed at når retten er spesifikt begrunnet i det å ta vare på kropp og helse for den som føder, kan den vende blikket bort fra det juridiske kjønn som ellers legges til grunn – og over mot nettopp kroppen.

5.2.3 Å endre sosiale roller og forventninger

Som sett i forrige punkt, er et av formålene bak reglene om foreldrepenge dermed det å ta høyde for kroppens behov og situasjon knyttet til graviditet, fødsel og barsel. Reglene er imidlertid ikke bare utformet for å ta høyde for forskjeller – de er også ment å endre eksisterende forskjeller i sosiale roller og forventninger knyttet til kjønn og foreldreskap.

Dette er særlig tydelig i forbindelse med «fedrekvoten». Den ble først foreslått av *Mannsrolleutvalget*, på et tidspunkt da bare rundt 1 prosent av fedrene tok ut en del av permisjonstiden.¹⁵ Ønsket om at far skulle ta større del i omsorgsarbeidet falt sammen med hensynet til at barn skal få et sterkt bånd til far. I stortingsmeldingen *Likestillingspolitikk for 1990-åra* fremhevet man at dette også var fordelaktig for kvinner: «Lettelser i omsorgsforpliktelsene for kvinnene vil gi dem bedre muligheter til å konkurrere med menn på arbeidsmarkedet. Alt i alt vil sterkere deltakelse av fedre i omsorgsarbeidet bidra til mer reell likestilling mellom kjønnene både i arbeidslivet og hjemme.»¹⁶ I 1993 ble en fedrekvote på fire uker innført,¹⁷ og har blitt gradvis utvidet til dagens ordning der den samlede foreldrepengeperioden er delt i tre omtrent like store deler: hver forelder har én del forbeholdt seg, og den tredje delen kan de fordele mellom slik de ønsker.¹⁸

Vi vet ikke så mye om i hvor stor grad kvotene virkelig har bidratt til mer likestilling i arbeidslivet og i hjemmet også etter at permisjonen er

¹⁵ NOU 1991: 3 *Mannsrolleutvalgets sluttrapport*, pkt. 5.4.

¹⁶ St.meld. nr. 70 (1991–1992), pkt. 3.2.

¹⁷ Ot.prp. nr. 13 (1992–1993).

¹⁸ Ftrl. § 14-12.

over.¹⁹ Statistikken viser imidlertid at kvotene i hvert fall endrer praksis i permisjonsperioden: Omtrent 3 av 4 fedre tar ut nettopp kvoten, og når kvotene har blitt endret i lovverket, har uttaket i praksis fulgt etter.²⁰ De gangene fedrekvoten har blitt forlenget, har fedrene nesten umiddelbart etterpå tatt mer permisjon – og da kvoten ble redusert fra 14 til 10 uker i 2014, sank fedrenes uttak straks.²¹ Reglene om fedrekvoten viser tydelig hvordan ytelser og rettigheter kan brukes som politiske virkemidler for å endre adferd – også knyttet til etablerte kjønnsroller.²²

5.2.4 Foreldrepenger og rettens forståelser av kjønn

Foreldrepengereglene illustrerer hvordan rettens forhold til kjønn inneholder både kontinuitet og endring.

Når en persons rettsstilling er knyttet til vedkommendes kjønn, er den rettslige hovedregelen at det avgjørende er personens *juridiske* kjønn, som registrert i folkeregisteret. I reglene knyttet til fødsel og barsel viser det seg likevel at rettens forståelse av kjønn er både flertydig og fleksibel. Juridisk kjønn eksisterer ved siden av andre forståelser – og når reglene for barselperioden er begrunnet i det kroppslige, er det nettopp kroppen som avgjør om man er «mor» i rettens øyne. Slik er regelens *ordlyd* et uttrykk for kontinuitet, mens regelens *innhold* er tilpasset et samfunn der kjønn, foreldreskap og familiesammensetninger er i endring.²³

19 Ragni Hege Kitterød og Sigtona Halrynjo, «Mer likestilling med fedrekvote? Naturlige eksperimenter i norsk kontekst», *Tidsskrift for kjønnsforskning*, årgang 43, nr. 2, 2019.

20 Nav ved Line Schou. *Fornuft og følelser – En studie av mors og fars uttak av foreldrepenger*. Nav-rapport 2019:2, Oslo 2019. <https://www.nav.no/no/nav-og-samfunn/kunnskap/analyser-fra-nav/relatert-informasjon/fornuft-og-folelser-en-studie-av-mors-og-fars-uttak-av-foreldrepenger>, pkt. 3.

21 Se f.eks. Nav. «Fedre tar ut mer foreldrepermisjon etter økt fedrekvote» (2019) <https://www.nav.no/no/nav-og-samfunn/statistikk/familie-statistikk/nyheter/fedre-tar-ut-mer-foreldrepermisjon-etter-okt-fedrekvote> hentet 03.05.2021).

22 Dette betyr dog ikke at endringene er jevnt fordelt mellom ulike grupper, eller at de er varige. For nærmere diskusjoner, se Schou 2019, samt Kitterød og Halrynjo 2019.

23 Også andre lover enn folketryktdloven må forholde seg til disse spørsmålene. For en beskrivelse av løsningene i barneloven og bioteknologiloven, se Anniken Sørli, «Lov om endring av juridisk kjønn, bioteknologiloven og barnelova – reproduksjon og foreldreskap i kontinuitet og endring», i Hellum og Sørli (red.) 2021, s. 121–142.

Fedrekvoteordningen er et enda tydeligere uttrykk for lovgivers ønske om å ikke bare tilpasse seg endring – men å selv *skape* endring. Gjennom fedrekvoten brukes økonomiske virkemidler til å påvirke den konkrete arbeidsdelingen mellom foreldrene, i håp om å også påvirke det større bildet av sosiale forventninger og normer knyttet til kjønn, omsorg, foreldreskap og arbeidsliv.

5.3 Hva betyr kjønnsdiskrimineringsforbudet for velferdsretten?

5.3.1 Tverrgående regler etablerer rammer for den spesialiserte velferdsretten

Velferdsretten er i stor grad detaljert regulert i spesialiserte lover. Samtidig etablerer både Grunnloven, EØS-retten og menneskerettighetene rammer som velferdsretten må holde seg innenfor. Folketrygdloven kan ikke tolkes og anvendes isolert fra andre regler. Et klassisk eksempel er Borthen- og Tunheim-dommene, om at lovendringer knyttet til alderspensjon måtte holde seg innenfor tilbakevirkningsforbudet i Grunnloven § 97.²⁴ Høsten 2019 ga «trygdeskandalen» en påminnelse om at også EØS-retten kan bety at tilsynelatende klare bestemmelser i folketrygdloven likevel ikke kan tas på ordet.²⁵

Når velferdsretten sees med kjønnsperspektiv, blir det synlig at *diskrimineringsforbud* og regler om *likhet for loven* også kan etablere rettslige rammer som velferdsretten må holde seg innenfor. Slike regler finnes blant annet i Grunnloven § 98, i menneskerettighetskonvensjoner som er inkorporert i norsk rett,²⁶ og i EØS-retten.²⁷ Likestillings- og diskrimi-

24 Rt. 1996 s. 1415 og Rt. 1996 s. 1440.

25 Saken gjaldt folketrygdlovens krav om at mottakere av sykepenger og arbeidsavklaringspenger må oppholde seg i Norge. I lang tid, og svært et stort antall saker, hadde disse kravene blitt anvendt uten tilpasninger for å sikre borgernes rettigheter til å bevege seg, arbeide, motta tjenester osv. innenfor EØS-området.

26 Se lov 21. mai 1999 nr. 30 om styrking av menneskerettighetenes stilling norsk rett (menneskerettsloven, mrl.) § 2 og lov 16. juni 2017 nr. 51 om likestilling og forbud mot diskriminering (likestillings- og diskrimineringsloven, ldl.) § 5.

27 En rekke av EUs direktiver som gir vern mot diskriminering er gjort til del av EØS-samarbeidet. Særlig viktig i norsk sammenheng har likebehandlingsdirektivet (2006/54/EF) vært. For

neringsloven (2017) konkretiserer vernet på en rekke punkter, både med hensyn til hvilke karakteristikker som ikke skal føre til diskriminering (§ 6),²⁸ hva som regnes som direkte og indirekte forskjellsbehandling (§§ 7 og 8), og hva som kan gjøre at forskjellsbehandling likevel kan være lovlig (§§ 9–11). Forbudet mot diskriminering gjelder også for offentlige regler, praksiser og vedtak, inklusive virksomheten i velferdsforvaltningen.²⁹

Mens norsk lovverk generelt har blitt stadig mer kjønnsnøytralt utformet, finner man i folketrygdloven fremdeles regler som eksplisitt behandler menn og kvinner ulikt. Siden kroppens reproduktive funksjon er så sentral i forbindelse med graviditet og fødsel, er det ikke uventet at det finnes direkte forskjellsbehandling i forbindelse med foreldrepenger. Ett slikt eksempel er de ovennevnte reglene som forbeholder permisjonstiden tre uker før og seks uker etter fødsel til den som føder. Selv om dette er direkte forskjellsbehandling, er det ikke ulovlig diskriminering: Reglene kan lett rettferdiggjøres gjennom å være begrunnet i konkrete kroppslige særtrekk og helsehensyn i forbindelse med fødsel.

Vi skal se på to *andre* – og mer utfordrende – eksempler på regler som eksplisitt stiller menn og kvinner ulikt, og dermed utgjør direkte forskjellsbehandling.

5.3.2 Fars foreldrepengerettigheter og aktivitetskravet i ftrl. § 14-13

Den trygderettslige bestemmelsen det har stått mest strid om fra diskrimineringsrettslig ståsted, er ftrl. § 14-13. Her stilles det ekstra vilkår for at far skal kunne motta foreldrepenger ut over fedrekvoteprosenten: Han mister sin rett dersom mor ikke er i nærmere bestemte typer aktivitet,

nærmere diskusjon og referanser, se Anne Hellum og Vibeke Blaker Strand, *Likestillings- og diskrimineringsrett*, Gyldendal 2022.

28 Blant de såkalte «diskrimineringsgrunnlagene» i ldl. § 6 nevnes «kjønn», men også andre grunnlag som er relevante i kjønnsperspektiv: graviditet, permisjon ved fødsel eller adopsjon, omsorgsoppgaver, seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk. I tillegg kan de ulike diskrimineringsgrunnlagene virke sammen.

29 Dette kapitlet har ikke rom for en nærmere beskrivelse av diskrimineringsvernet. For en omfattende fremstilling, se Hellum og Strand 2022. Om betydningen av diskrimineringsforbudet for forvaltningens virksomhet, se særlig Sandberg og Strand, «Forbud mot usaklig forskjellsbehandling i forvaltningen – et rettslig cluster», kapittel 4 i denne boken.

enten arbeid eller utdanning. Tilsvarende vilkår gjelder ikke dersom det er mor som skal motta foreldrepenger i denne perioden. Regelen har vært omstridt lenge, og flere ulike rettslige grunnlag har blitt påberopt.

Allerede våren 2013 tok Likestillingsombudet regelen opp til vurdering.³⁰ Ombudets uttalelse fremhevet at regelen utgjorde direkte forskjellsbehandling, og vurderte så om den likevel kunne tillates etter enten «ulovfestede saklighetsprinsipper» eller unntaksadgangen knyttet til særbehandling av det ene kjønn for å fremme likestilling generelt.³¹ Barne- og likestillingsdepartementet anførte at regelen ville bidra til å få kvinner ut i arbeid eller annen yrkesrettet aktivitet, og dermed var god likestillingspolitikk. Ombudet så annerledes på dette: Aktivitetskravet kunne medføre at kvinner tok ut mer av foreldrepermisjonen og menn mindre – og var et hinder for at far tok ut foreldrepenger selv om han har opptjent slik rett. Kravet bidro ikke til å fremme likestilling, mente ombudet, men var snarere med på å opprettholde den tradisjonelle arbeidsdelingen mellom kjønnene. Vilåarene for unntaket for særbehandling som fremmet likestilling var dermed ikke oppfylt, og kravet til mors aktivitet i ftrl. § 14-13 var i strid med likestillingslovens hovedregel. Ombudets begrensede mandat og rolle førte til denne litt vage konklusjonen: «Det vil imidlertid være opp til politiske myndigheter hvorvidt det skal foretas en lovendring eller om kravet til mors aktivitet i ftrl. § 14-13 skal opprettholdes.»³² Ombudets uttalelse om at bestemmelsen var i strid med likestillingsloven førte ikke til endring av lov eller praksis.

Sommeren 2015 ble oppmerksomheten flyttet over mot EØS-retten diskrimineringsforbud. EU-domstolen avsa da dom i saken *Maïstrellis v. Hellas*, der en lignende bestemmelse i gresk rett ble funnet å være i strid med direktiv 2006/54/EF (*Likestillingsdirektivet*) og direktiv 96/34/

30 Saksnummer 12/340. Dokumentet som inneholder uttalelsen er datert 18. mars 2015, men angir at uttalelsen ble gitt 26. mars 2013.

31 I 2015 fantes denne regelen i daværende likestillingslov (1978) § 3a, i dag finnes en tilsvarende regel i ldl. 2017 § 11.

32 For mer om Likestillingsombudets og (særlig) Diskrimineringsnemndas kompetanse og rolle dersom andre regler strider mot diskrimineringslovgivningen, se Sandberg og Strand, kapittel 4 i denne boken, og Vibeke Blaker Strand, «Håndheving av diskrimineringsvernet i møte med andre lover i velferdsstaten», i Ikdahl og Strand (red.) 2016, s. 135–166.

EF (*Fødselspermisjondirektivet*).³³ Den videre diskusjonen om det norske aktivitetskravet ble gjenopplivet, med vekt på forholdet til EØS-retten. Høsten 2015 åpnet ESA på eget initiativ sak om hvorvidt den norske regelen var forenlig med direktivene. I juni 2016 mottok ESA også klage fra en enkeltperson om samme spørsmål.

I kjølvannet av Maïstrellis-saken fikk også Trygderetten flere saker til behandling.³⁴ Den mest omfattende avgjørelsen ble avsagt i januar 2016, og der ble ikke bare EØS-retten og likestillingsloven påberopt, men også den nokså ferske bestemmelsen i Grunnloven § 98: «Alle er like for loven. Intet menneske må utsettes for usaklig eller uforholdsmessig forskjellsbehandling.» Trygderetten fant at aktivitetskravet fremsto som «uheldig likestillingsmessig sett», og at det var tvilsomt om det var forenlig med likestillingsloven og likestillingsdirektivet. Avgjørelsen fremhevet imidlertid at det ikke hadde blitt tatt endelig stilling til dette i andre instanser, og systembetraktninger førte til at Trygderetten mente at den var feil instans til å konstatere brudd på disse reglene «i første omgang». Trygderetten var også tilbakeholden med å prøve folketrygdloven opp mot Grl. § 98 og likestillingsloven.³⁵ Det ble understreket at det var et bevisst valg fra lovgiver å etablere og opprettholde aktivitetskravet, til tross for at dette fremsto som likestillingsmessig uheldig.³⁶

33 Sak C-222/14, dom 16. juli 2015, EU:C:2015:473. Begge direktivene var inntatt i EØS-avtalen. Fødselspermisjonsdirektivet fra 1996 ble senere erstattet med foreldrepermisjonsdirektiv 2010/18/EU, som også er inntatt i EØS-avtalen.

34 Trygderettens avgjørelser kan ha rettskildemessig vekt, men kun dersom de er uttrykk for en «fast og konsistent praksis», se f.eks. HR-2020-1193-A avsnitt 54. Få trygderettslige saker blir imidlertid brakt inn for domstolene, så Trygderettens avgjørelser kan ha stor betydning for utviklingen av forvaltningens praksis. For en kritisk diskusjon av dette, se Ingunn Ikdahl, «Hvilken vekt skal man legge på Trygderettens praksis? Argumenter fra en empirisk studie av rettsutvikling i trygderettsforvaltningen», i Reidun Førde mfl. (red.), *Cand.mag., cand.med., cand.jur., cand.alt.: Festskrift til Aslak Syse 70 år*, Gyldendal juridisk 2016, s. 309–320.

35 I Trygderettens avgjørelse står det: «Under rettens vurdering av likestillingsloven under forholdet til EØS-retten, har retten under henvisning til trygderettsloven § 1, og etter en systembetraktning, lagt til grunn at Trygderetten ikke bør konstatere brudd på generalklausulen i likestillingsloven § 5 i første omgang. Også når det gjelder Grunnloven § 98 stiller retten seg tvilende til om det bør være opp til Trygderetten å vurdere om det foreligger brudd på likestillingslovgivningen. Retten til å ikke bli diskriminert i Grunnloven § 98, som i all vesentlighet forutsettes å sammenfalle med diskrimineringslovgivningen for øvrig, skiller seg fra for eksempel forbudet mot tilbakevirkende lover i Grunnloven § 97, som står på egne ben, og hvor det er klart at Trygderetten har både rett og plikt til å prøve spørsmålet om grunnlovstrid.»

36 TRR-2015-1542. Avgjørelsen dannet grunnlag for videre praksis: TRR-2015-2010, TRR-2015-3349, TRR-2015-3925, TRR-2016-809, TRR-2016-1405, TRR-2016-1688, TRR-2016-3421.

Etter brevveksling mellom ESA og norske myndigheter konkluderte ESA i november 2017 med at den direkte forskjellsbehandlingen av fedre og mødre som regelen etablerte var i strid med forbudet mot diskriminering.³⁷ Norske myndigheter var fortsatt uenige i dette, og EFTA-domstolen fikk saken til behandling som traktatbruddssøksmål. Da dommen falt i desember 2019, ble den en skuffelse for de som håpet på en avklaring av grensen for når direkte forskjellsbehandling er lovlig: EFTA-domstolen kom til at direktivet ikke gjelder for foreldrepengeordningen overhodet, fordi den ikke utgjorde «employment and working conditions» – et grunnleggende vilkår i direktivets art. 14 første ledd bokstav c.³⁸ For å forstå denne konklusjonen må man se nærmere på kjennetegnene for foreldrepenger: Kravet følger direkte av folketrygdløven, ikke arbeidsavtalen. Ytelsens formål er ikke knyttet til utøvelsen av arbeidet, men til omsorgen for barnet. Man kan opparbeide rettigheter også utenfor yrkesaktivitet, og man trenger ikke fortsatt være i stillingen for å ha krav på ytelsen fra staten. Fordi EFTA-domstolen konkluderte med at direktivet ikke kom til anvendelse, trengte den ikke vurdere om forskjellsbehandlingen oppfylte de krav til saklighet, nødvendighet og proporsjonalitet som ligger i dette direktivets regler.

Etter EFTA-domstolens avgjørelse har Trygderetten igjen behandlet saker om forholdet mellom det kjønns spesifikke aktivitetskravet i ftrl. § 14-13 og forbud mot diskriminering. Det er lite overraskende at det nå slås klart fast at EØS-retten ikke er til hinder for denne regelen. I en prinsippavgjørelse sommeren 2020 tok Trygderetten imidlertid et skritt bort fra sin tidligere tilbakeholdenhet i å vurdere folketrygdlovens regler opp mot likestillingslovgivningen.³⁹

Det har også vært uttalt at det ikke bør være opp til Trygderetten å konstatere brudd på likestillingsloven i første omgang. Denne rett ser det ikke slik.

37 EFTA Surveillance Authority (ESA). *Reasoned Opinion*. No. 193/17/COL. (15.11.2017). <https://www.eftasurv.int/cms/sites/default/files/documents/gopro/4027-RDO.pdf>.

38 Sak E-1/18, avsagt 13. desember 2019. Se også Kirsten Ketscher, «Diskriminering? Nej tak», i Cathrine Holst, Hege Skjeie og Mari Teigen (red.), *Europeisering av norsk likestillingspolitikk*, Gyldendal 2019, s. 78–103.

39 TRR-2017-2799 er ikke publisert, men sitert (med tilslutning) i flere senere saker, bl.a. TRR-2017-2195.

Trygderetten skal behandle og avgjøre tvister som gjelder vedtak om individuelle rettigheter og plikter på et nærmere definert område innen trygde- og pensjonsområdet. Som selvstendig og uavhengig rettsanvender skal Trygderetten bruke vanlig juridisk metode, og forholde seg til det samlede rettskildet bildet som er av betydning for avgjørelsen. Dette innebærer at retten, når forholdene gjør det påkrevet, prejudisielt må ta stilling til rettslige problemstillinger utenfor sitt eget definerte saksområde.

Ved tolkningen av likestillingsloven (som var gjeldende rett da saksforholdet fant sted), la Trygderetten imidlertid stor vekt på lovgivers handlingsrom til å gjøre «bevisste sosialpolitiske og likestillingsmessige avveininger» og «politiske vurderinger av hva som må sies best å fremme likestilling mellom kjønnene». Ftrl. § 14-13 ble lagt til grunn slik den står, og menn stilles fortsatt dårligere enn kvinner når det er snakk om retten til fellesdelen av foreldrepengene.

5.3.3 Mors opptjening av foreldrepengerettigheter ved adopsjon, ftrl. §14-6

Ytterligere en bestemmelse kan illustrere skjæringsfeltet mellom diskrimineringsvern og folketrygdlovens regler om foreldrepenger. Ved adopsjon finnes nok en regel som behandler mor og far forskjellig: Ftrl. § 14-6 første ledd siste punktum angir at «Ved adopsjon må moren ha opptjent rett til foreldrepenger ved omsorgsovertakelsen». Hun må altså ha hatt pensjonsgivende inntekt i minst seks av de ti siste månedene før paret overtar omsorgen for barnet. Fars stilling er mer fleksibel: Han kan fortsette å opparbeide seg rettigheter helt frem til hans uttak av foreldrepenger starter. Dette kan være avgjørende for rett til foreldrepenger overhodet, for eksempel hvis man nettopp har begynt som yrkesaktiv etter å ha avsluttet studier.

Dersom far for eksempel kun har vært yrkesaktiv i fem måneder når paret overtar omsorgen for barnet, kan han vente en måned med å starte sin del av permisjonen. Da kan han opparbeide tilstrekkelig tid som yrkesaktiv til å ha krav på foreldrepenger. En mor i samme stilling har ikke denne muligheten.

Dette kom på spissen i en sak for Agder lagmannsrett i 2009. Her brukte morens advokat likestillingsloven og FNs Kvinnediskrimineringskonvensjon som argumenter for at forskjellsbehandlingen var ulovlig. Lovteksten var på dette tidspunktet mindre klar enn i dag, og lagmannsretten var enig i at prinsippet om likestilling mellom kjønnene, slik det følger av likestillingsloven og kvinnekonvensjonen, måtte være en relevant tolkingsfaktor. De kroppslige hensynene som begrunner at moren tar ut foreldrepenger først ved fødsel, gjør seg ikke gjeldende på samme måte ved adopsjon. Foreldrene måtte derfor likebehandles, ved at også moren måtte kunne opparbeide rettigheter helt frem til hun startet sitt uttak av foreldrepenger.⁴⁰

Samtidig som diskrimineringsforbudet ble vurdert og vant frem i denne konkrete saken, foregikk imidlertid en parallell avklaringsprosess på lovgivningsnivå. Her ble resultatet et annet: Det ble fremmet forslag om å presisere forskjellsbehandlingen i lovteksten, så diskrimineringsvernet ikke lenger kunne slå gjennom slik det gjorde i lagmannsrettens tolkning. Proposisjonen fremhevet at hensynet til likebehandling av fødselsmor og adoptivmor skulle være avgjørende, til tross for at de kroppslige hensynene er ulike.⁴¹ Forslaget ble vedtatt, og den direkte forskjellsbehandlingen av adoptivmor og adoptivfar følger i dag av en utvetydig formulering i lovteksten. Tolkingsrommet som lagmannsretten hadde benyttet for å gi mor og far like rettigheter, ble dermed snevret inn.

5.3.4 Diskrimineringsforbudets gjennomslagskraft

Begge disse to eksemplene gir innsikt i hvilken gjennomslagskraft diskrimineringsforbudet kan ha i møte med lovregler som stiller menn og kvinner ulikt. Her er det nyttig å skille mellom funksjonene som *tolkningsfaktor* og som *skranke*: Diskrimineringsforbudet fungerer som tolkningsfaktor dersom en annen lovbestemmelse tolkes innskrenkende eller utvidende for å unngå diskriminerende resultater, og som skranke

⁴⁰ LA-2008-70679, avsagt 12. februar 2009.

⁴¹ Ot.prp. nr. 51 (2008–2009) kapittel 4. Vedtatt 11. juni 2008.

dersom bestemmelsen blir satt til side i en konkret sak fordi den anses å være i strid med diskrimineringsforbudet.⁴²

Dommen om adoptivmødre/-fedre illustrerer potensialet som tolkningsfaktor dersom lovteksten er uklar, og lovgiver heller ikke har uttrykt noen klar likestillingspolitisk intensjon med forskjellsbehandlingen.

Kravet til mors aktivitet for fars rettigheter etter § 14-13 er imidlertid så entydig at diskrimineringsforbudet her eventuelt må fungere som *skranke*. Det vil sjeldnere være tilfellet. I Trygderettens nyeste saker på dette feltet oppfattes likestillingslovgivningens grenser for hva som er *lovlig* forskjellsbehandling som et primært politisk, ikke rettslig, vurderingstema. Dette demper åpenbart gjennomslagskraften til diskrimineringsforbudet. Diskrimineringsnemndas begrensede kompetanse til å vurdere lovregler trekker i samme retning.⁴³

EØS-retten kan utvilsomt fungere som skranke der den kommer til anvendelse. Her er imidlertid forbudet mot kjønnsdiskriminering mindre helhetlig: Det er fragmentert mellom ulike direktiver som gjelder eksempelvis arbeidsvilkår, trygdeytelser, varer og tjenester.⁴⁴

Hvilken selvstendig rolle diskrimineringsforbudet i Gr. l. § 98 skal spille, er uklart, tross Grunnlovens trinnhøyde. Uttalelsene i forarbeidene til grunnlovsbestemmelsen er ikke entydige. Dels understreker de at bestemmelsen skal sette skranke for lovgiver, «ved at lovgiver ikke kan vedta regler i strid med diskrimineringsforbudet». Imidlertid står det også at grensegangen for *hva* som utgjør diskriminering «først og fremst [må] trekkes av de politiske myndigheter» gjennom etablering av diskrimineringsvern i alminnelig lov.⁴⁵ Det finnes foreløpig lite rettspraksis om bestemmelsen.

42 Se Strand 2016, s. 144.

43 Se Sandberg og Strand, kapittel 4 i denne boken.

44 I saken E-1/18 fant man altså at foreldrepengene ikke var omfattet av direktiv 2006/54/EF om likebehandling i arbeidslivet. Rådsdirektiv 79/7/EØF, *Trygdedirektivet om lik behandling av menn og kvinner*, etablerer diskrimineringsvern for trygdeytelser, men her er det gjort unntak for foreldrepenger. Denne ytelsen faller dermed mellom to EØS-rettslige stoler. Også forsikring kan ha lignende funksjoner som trygdeytelser: for en presentasjon av rådsdirektiv 2004/113/EF, som forbyr forskjellsbehandling av kvinner og menn ifm. tilgang til varer og tjenester (inkl. forsikring), se Hans Jacob Bull og Trine-Lise Wilhelmsen, «Forsikring og kjønn», kapittel 6 i denne boken.

45 Se Dok.nr. 16 (2011–12) Rapport til Stortingets presidentskap fra Menneskerettighetsutvalget om menneskerettigheter i Grunnloven, pkt. 26.6.2.3.

At det finnes en rekke ulike rettsgrunnlag som klart forbyr diskriminering på grunnlag av kjønn, betyr at det finnes mange muligheter for rettslig argumentasjon dersom velferdsrettslige regler forskjellsbehandler. Foreløpig tyder imidlertid praksis på at gjennomslagskraften som *skranke* er begrenset i møte med klar lovt tekst. Muligheten for å nå frem er større i funksjonen som *tolkningsfaktor* i tilfeller der loven kan sies å være uklar, eller lovgiver ikke har gitt uttrykk for noen vurdering av forholdet til likestilling og diskrimineringsvern.

5.4 Hvilke livsløp danner normen for folketrygden?

Selv om samfunnet er i endring, viser statistikk at det fortsatt er forskjeller på gruppenivå mellom menn og kvinner. Menn er oftere yrkesaktive, har høyere lønn og jobber oftere fulltid. Kvinner tar oftere høy utdanning, jobber oftere deltid, tar oftere permisjon eller andre avbrekk fra yrkeslivet, og gjør mer ulønnet omsorgs- og husarbeid.⁴⁶ Ser man disse i sammenheng, kan man snakke om et typisk mannlige og et typisk kvinnelige livsløp.

Dette kan så brukes sammen med analytiske begrep som «den mannlige normen».⁴⁷ Her er det ikke bare snakk om hvordan den enkelte regel slår ut, men om summen av de vilkår og konsekvenser som finnes på et rettsområde. Er det slik at velferdsstatens regler prioriterer de behov og interesser som finnes i et typisk mannlige livsløp? Dette skal vi se på i tre trinn, ved først å se på hovedtrekk knyttet til de kjennetegnene som statistikken viser at er typiske for henholdsvis menn og kvinner som gruppe. Så skal bildet gjøres ytterligere nyansert, ved å peke på hvordan også en «heteronorm» blir synlig dersom man ser på hvordan regelverket

46 For en rekke nøkkeltall, se Statistisk sentralbyrå (SSB), «Fakta om likestilling» (u.å.), <https://www.ssb.no/befolkning/faktaside/likestilling>. Se også Katrine Kjærheim Fredwall, «Familieformueretten i et kjønnsperspektiv», kapittel 2 i denne boken for en studie av hvordan denne typen livsløpsforskjeller kan gjøre at kjønnsnøytralt regelverk om ektefellers og samboeres eiendeler slår skjevt ut i praksis.

47 Se Eva-Maria Svensson, «Feministisk rettsfilosofi», kapittel 12 i denne boken, og Tove Stang Dahl, «Innledning til kvinneretten», i Tove Stang Dahl (red.), *Kvinnerett I*, Universitetsforlaget 1985, s. 13–109 på s. 16.

fungerer for heterofile og homofile par. Til sammen gir dette et bilde av hvor sterkt grupper med ulike livsløp står i møte med folketrygdlovens regler.

5.4.1 En mannlig norm? Kontinuerlig fulltidsarbeid som utgangspunkt for regelverk

Mye av folketrygdloven bygger på det man kan kalle en *arbeidstakermodell*. Det gjelder særlig for trygdeytelsene knyttet til sykdom og arbeidsledighet. Tidligere yrkesaktivitet og inntekt utgjør både inngangsporten til ytelsene, og grunnlaget for beregning av utbetalingene. Her er folketrygden tilbakeskuende, og det du har gjort og tjent tidligere får representere hva du ville gjort/tjent også fremover.

Ett eksempel på arbeidstakermodellen er at for å ha krav på sykepenger, må du ha vært i arbeid i minst fire uker umiddelbart før sykdommen, jf. ftrl. § 8-2. Perioder med foreldrepenge kan regnes med her, men har du hatt ulønnet omsorgspermisjon i etterkant av foreldrepengene må du altså vente fire uker før du igjen har det sikkerhetsnettet sykepengene utgjør.

Arbeidstakermodellen er også synlig når uføretrygden skal beregnes. Da ser man på den gjennomsnittlige inntekten i de tre beste av de fem siste kalenderårene før man blir ufør, jf. ftrl. § 11-12. Dersom du har vært hjemmeværende, hjelper det ikke om du før uføretidspunktet skrev en arbeidskontrakt som ville gitt deg høy lønn i årene fremover: Det er inntekten tilbake i tid, ikke fremover, som er avgjørende.⁴⁸

Å bruke fortidens inntekter som indikasjon på hva som vil skje i fremtiden, slik mange trygderegler gjør, gir imidlertid bare et riktig bilde dersom personen det gjelder har kontinuitet i arbeids- og inntektsforhold. Personer med stabil tilknytning til yrkeslivet og jevn inntekt er best stilt.

48 Men merk at hjemmeværende med omsorgsoppgaver her vil kunne ha glede av særregelen i ftrl. § 12-11 fjerde ledd: Det kan sees bort fra år der man har omsorg for barn under 6 år eller omfattende omsorgsarbeid for syke, funksjonshemmede eller eldre (jf. §§ 3-16 og 20-8). Dersom det er til fordel for den enkelte, kan man i disse tilfellene også ta med i beregningen år før man fikk slike omsorgsoppgaver. Blikket er likevel fortsatt rettet bakover i tid.

Dersom to personer i samme stilling og med samme lønn begge blir syke eller uføre, vil inntektstapet fremover være det samme. Den av de to som har arbeidet fulltid i årene forut for sykdommen, vil få større deler av tapet kompensert – mens den som har hatt perioder utenfor arbeidslivet vil komme dårligere ut.

Dette tilbakeskuende bidrar til å sikre en persons «vante levestandard» – og illustrerer dermed spenningen mellom dette målet for folketrygden, og målet om at den skal utgjøre et universelt sikkerhetsnett. Juridisk teori som har sett på trygderetten i kjønnsperspektiv har påpekt hvordan dette særlig rammer kvinner: både de som veksler mellom perioder med lønnsarbeid og perioder med omsorgsarbeid, og de som veksler mellom heltids- og deltidsarbeid. Allerede på midten av 1980-tallet pekte Tone Sverdrup på at dette kunne forstås som at disse delene av lovverket tok utgangspunkt i en «mannsmodell». For at reglene skulle virke rettferdig eller etter sitt formål, var det en forutsetning at «arbeidstagerne har kontinuerlig, heldags lønnsarbeid gjennom hele sin yrkesaktive periode».⁴⁹ Statistisk sett er denne typen arbeidstaker oftere en mann enn en kvinne. Virkningene blir kjønnskjeve, selv om regelverket formelt stiller menn og kvinner likt.

5.4.2 En kvinnenorm? Om ytelser knyttet til omsorgsarbeid og forsørgertap

Ikke alle trygdeordninger er bygget rundt lønnsarbeideren. Det finnes også trygdeordninger som er knyttet direkte til omsorgsarbeid og forsørgelse, og her har menn historisk sett blitt dårligere stilt enn kvinner.

49 Tone Sverdrup, «Det to-sporede lovsystemet – belyst med eksempler fra skatteretten», i Tove Stang Dahl (red.), *Kvinnerett II*, Universitetsforlaget 1985, s. 31–53 på s. 32. Se også Tone Sverdrup, «Folketrygden i kvinneperspektiv», i Asbjørn Kjønsdal mfl. (red.), *Folketrygden i støpeskjeen*, Universitetsforlaget 1984, s. 84–119. For eksempler på slike rettslige mekanismer på flere felt, se f.eks. Ninja Tollefsen, «Aldersdiskriminering av kvinner i forhold til pensjonsrettigheter», *Kvinnerettslig skriftserie nr. 89*, UiO 2013; Ann-Helén Bay, Axel West Pedersen og Mari Teigen, «En kvinnevennlig pensjonsreform? Likestillingsperspektiver i den norske pensjonsreformdebatten», *Tidsskrift for velferdsforskning*, vol. 18, nr. 3, 2015, s. 164–178; Tove Stang Dahl, «Diskriminering mellom arbeidsløse», i Dahl (red.), *Kvinnerett II*, 1985, s. 219–246; Kirsti Strøm Bull, «Husmorens erstatningsrettslige stilling», i Dahl (red.), *Kvinnerett II*, 1985, s. 158–172.

Tidligere inneholdt flere regler direkte forskjellsbehandling ved at ytelsene var forbeholdt kvinner. Da lov om enke- og morstrygd ble vedtatt i 1964, bygget den på enkepensjonsordninger i en rekke spesielle ordninger for alderstrygd, yrkesskade, pensjonstrygden for sjømenn og så videre. Som lovens navn viser, ga den kun rettigheter til kvinner. Først da de ulike trygdeytelsene ble samlet i folketrygdloven av 1966⁵⁰ ble retten til etterlatteytelser gjort kjønnsnøytral, så også enkemenn som oppfylte vilkårene kunne kreve ytelsen. Enda lenger varte forskjellsbehandlingen for stønad til ugifte enslig forsørger: Frem til 1981 var det kun ugifte *mødre* som kunne få slik stønad, ikke ugifte *fedre* i samme situasjon.⁵¹

Også for foreldrepenger kom menn lenge klart dårligere ut. I 1977 ble det mulig for far å ta deler av fødselspermisjonen, men også etter dette var hans rettigheter på ulike måter «avledet» av barnemorens. «Mannens rett er subsidiær», ble det understreket.⁵² Dette var synlig både ved at far kun fikk fødselspenger dersom også mor oppfylte kravet til yrkesaktivitet i forkant av fødselen, og ved at hans fødselspenger ble avkortet dersom hun arbeidet deltid. Disse reglene er justert over tid, men det eksisterende aktivitetskravet i § 14-13 kan sees som et fortsatt utslag av tankegangen om selvstendige rettigheter for mor, avledede for far.⁵³

Ikke alle ytelser knyttet til omsorg er preget av direkte forskjellsbehandling. Både menn og kvinner kan få pensjonspoeng for omsorgsarbeid.⁵⁴ Fra 1981 har alle enslige foreldre kunnet få overgangsstønad (ftrl. kapittel 15), og både menn og kvinner kan få ytelser som gjenlevende ektefelle (kapittel 17) eller tidligere familiepleier (kapittel 16). Statistisk sett er imidlertid bildet klart for disse ytelsene, som skal kompensere for ekstra omsorgsarbeid eller tap av økonomisk forsørgelse: Selv om de nå er kjønnsnøytralt utformet, mottas ytelsene i hovedsak av kvinner.⁵⁵

50 Lov 17. juni 1966 nr. 12 om folketrygd (opphevet).

51 Se Ot.prp. nr. 4 (1979–1980).

52 Ot.prp. nr. 15 (1976–1977) pkt. III nr. 1. Se også NOU 1995: 27 *Pappa kom hjem* og NOU 1996: 13 *Offentlige overføringer til barnefamilier*, pkt. 8.1.

53 Denne regelen ble diskutert i pkt. 2.3 ovenfor. Se også Nora Marie Haune Bornø, «Likestillingsrelaterte utviklingstrekk i foreldrepengerordningen – en rettighetsanalyse», *Kvinnerettslig skriftserie nr. 103*, UiO 2018.

54 Ftrl. §§ 3-16 og 20-8.

55 I september 2021 var fordelingen kvinner/menn som mottok ytelsene slik: Ytelser til enslig forsørger etter kapittel 15: 11 514 kvinner, 591 menn. Kilde: Nav, «Stønad til enslig mor eller far»

5.4.3 Trygderettigheter for et mangfold av livsløp?

Å analysere retten med blick for hvilke livsløpsmodeller regelverket er tilpasset, er én måte å synliggjøre hvilke forutsetninger retten hviler på – enten disse er resultat av bevisste valg og prioriteringer, eller mer tilfeldige. At det både finnes ytelser rettet mot typiske «mannlige» og «kvinnelige» livsløp, viser at folketrygden etablerer regler som tar høyde nettopp for ulike livsløp – enten det er yrkesaktivitet eller omsorgsarbeid som er dominerende for den enkelte. At reglene nå i all hovedsak er utformet så menn og kvinner stiller formelt likt, betyr at begge typene livsløp er formelt tilgjengelig for alle.

Dette betyr ikke at alle kommer like godt ut. Med unntak av foreldrepengene, beregnes ytelser knyttet til omsorg og forsørgertap typisk lavere enn de som følger av egen yrkesaktivitet.

En tospors-tenkning kan også gjøre at personer som kombinerer og veksler mellom yrkesaktivitet og omsorgsarbeid kommer dårlig ut, fordi de ikke fullt ut passer kriteriene for noen av ordningene.⁵⁶

Den økende vektleggingen av «arbeidslinja» i trygdepolitikken påvirker også balansen mellom de typiske mannlige og kvinnelige livsløpene. Med arbeidslinja menes «at virkemidler og velferdsordninger – enkeltvis eller samlet – utformes, dimensjoneres og tilrettelegges slik at de støtter opp under målet om arbeid til alle».⁵⁷ Dette har blant annet ført til stadig strengere aktivitetskrav for å motta ytelser etter kapittel 15 om enslige forsørgere, slik at mottakerne nå skal være i minst halvtids yrkesaktivitet

(u.å.), <https://www.nav.no/no/nav-og-samfunn/statistikk/familie-statistikk/enslig-mor-eller-far> (lest 15.12.2021). Ytelser til gjenlevende ektefelle («enkepensjon/enkemannpensjon») etter kapittel 17: 12 292 kvinner, 1 377 menn. Kun 14 personer mottok pensjon som tidligere familiepleier, og det er ikke oppgitt hvilket kjønn disse hadde. Kilde: Nav «Ytelser til gjenlevende» (u.å.), <https://www.nav.no/no/nav-og-samfunn/statistikk/pensjon-statistikk/ytelser-til-gjenlevende> (lest 15.12.2021). Også foreldrepenger mottas i størst omfang av kvinner, se nærmere statistikk her: Nav, «Foreldrepenger, engangsstønad og svangerskapsenger» (u.å.), <https://www.nav.no/no/nav-og-samfunn/statistikk/familie-statistikk/foreldrepenger-engangsstonad-og-svangerskapsenger> (lest 15.12.2021).

56 Dette var et sentralt poeng da Tone Sverdrup brukte uttrykket «det tosporede lovsystemet» på 1980-tallet: Der loven hadde en «mannsmodell» for yrkesaktive, og en «kvinnemodell» med regler om omsorgsarbeid og forsørgelse, kunne personer som vekslet mellom omsorgsarbeid og deltids lønnsarbeid risikere å falle mellom to stoler. Sverdrup 1984, Sverdrup 1985.

57 St.meld. nr. 35 (1994–1995) *Velferdsmeldingen*.

eller studier fra det yngste barnet fyller ett år.⁵⁸ Ordningene til gjenlevende ektefelle og tidligere familiepleier er i ferd med å bli lagt om fra varig stønad til midlertidig omstillingsytelser.⁵⁹

«Den mannlige normen» i folketrygdloven kan sies å bli stadig styrket – men er også i stadig mindre grad forbeholdt menn. Toinntektsfamilien er det politiske idealet, og i økende grad også praksis. Trygdeordningene knyttet til omsorgsarbeid, forsørgelse og tap av forsørger fremstår mindre viktige for mange (med unntak av den omsorgen som gis i det friske barnets første livsår, altså foreldrepengene). Men omsorgsbehov i nære relasjoner blir ikke borte selv om både menn og kvinner er i arbeid, og statistikk tyder på at ulønnet omsorgsarbeid av nærstående vil bli viktigere i tiden fremover.⁶⁰ Å stramme inn på disse ordningene bidrar utvilsomt også til en vanskeligere situasjon for personer med livsløp som ikke er i samsvar med idealer om likestilling og yrkesaktivitet.⁶¹

5.4.4 Også en heteronormativ modell?

En ytterligere omdreining av spørsmålet om hva slags normer og livsløpsmodeller folketrygdens regler hviler på, er å ikke bare se på den enkelte persons (mannlige eller kvinnelige) livsløp, men også på hvordan lovgivningen forholder seg til *relasjoner* mellom enkeltpersoner.⁶² I hvor stor grad har velferdsstaten tatt inn over seg at den heterofile kjernefamilien

58 Ftrl. § 15-6.

59 Se NOU 2017: 3 *Folketrygdens ytelser til etterlatte – Forslag til reform* og Prop. 13 L (2020–2021) *Endringer i folketrygdloven (nye etterlatteytelser)*. Lovendringer ble vedtatt i desember 2020, men er ikke trådt i kraft per mars 2022.

60 Se NOU 2011: 17 *Når sant skal sies om pårørendeomsorg. Fra usynlig til verdsatt og inkludert*.

61 Skjerpingen av aktivitetskravene til enslige forsørgere i 2012 førte til en nedgang i antallet som mottok overgangsstønad, men også en økning i enslige mødre som mottok andre trygdeytelser (ofte kalt «trygdesubstitusjon») eller sosialhjelp, altså stønad til livsopphold etter lov 18. desember 2009 nr. 131 om sosiale tjenester i arbeids- og velferdsforvaltningen (sosialtjenesteloven) § 18. Therese Dokken, «Småbarnsmødre over på andre trygdeytelser etter innstramminger i overgangsstønaden», *Arbeid og velferd* nr. 3 2018, s. 39–55.

62 Se Ingunn Ikdahl, «'Før ble de absorbert av storfamilien ...' Individuer og relasjoner i folketrygdlovens etterlatteytelser», i Trude Haugli mfl. (red.), *Dette brenner jeg for! Festskrift til Hege Brækhus 70 år*, Fagbokforlaget 2019, s. 161–182. Om relasjonsrett, kvinneperspektiv og feminisme, se Kirsten Ketscher, «Relationsret – en ny rettsvidenskabelig optik? Fra ægteskabs- og familieret mod en inkluderende relationsret», *Retfærd. Nordisk Juridisk Tidsskrift*, 2012 s. 81–98, og Anu Pylkkänen, «Reglering av nära relationer – en fråga om sexualitet eller omsorg?», i Eva-Maria Svensson mfl. (red.), *På vei. Kjønn og rett i Norden*, Makadam 2011, s. 230–245.

bare er én av flere typer familier? Hvilke forventninger til og prioriteringer av ulike typer relasjoner ligger i trygderettens regler?

Uttrykket «heteronormativitet» brukes om det at lovgiver tar utgangspunkt i samfunnsnormen om tokjønnsmodellen og en heterofil familiesammensetning ved utformingen av lovverket. Dette fordi heteroseksualiteten fremstår som selvsagt og naturlig gjennom normer, institusjoner og praksiser.⁶³ Faktiske situasjoner og rettslige spørsmål som kan oppstå for familier som ikke passer inn i denne normen kan dermed forbli usynlige, uløst, eller løst på uhensiktsmessige måter. Ett eksempel fra foreldrepengereglene kan illustrere dette.⁶⁴

Også par av samme kjønn får barn, og de rettslige rammene rundt samkjønnet foreldreskap har blitt klargjort over tid. Registrerte partnere, ektepar og samboere kan adoptere hverandres barn gjennom ordningen for stebarnsadopsjon.⁶⁵ I tillegg har kvinner i lesbiske par siden 2009 kunnet få assistert befruktning i det offentlige helsevesenet,⁶⁶ og partneren til den som føder barnet trenger da ikke gå veien om stebarnsadopsjon for å bli anerkjent som forelder. I stedet kan det etableres «medmorskap». Lovregler som gjelder for «far», gjelder på samme måte om/for den nye rettslige kategorien «medmor».⁶⁷ Lovgivningens modell her er altså en ren parallellordning: Når foreldreskapet er etablert, er medmors rettigheter helt parallelle med fars.

På noen punkter gjenspeiler denne parallelliteten seg i praksis. Statistikk tyder på at medmødres bruk av foreldrepengerettigheter stort sett samsvarer med fars: «Det er kvinnen som føder som oftest benytter

63 Anne Hellum, «Vern mot diskriminering på grunnlag av seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk – noen utviklingslinjer i internasjonal og norsk rett», i Førde mfl. (red.) 2016, s. 191–213. Se også Lauren Berlant og Michael Warner, «Sex in Public», *Critical Inquiry*, vol. 24, nr. 2, 1998, s. 547–566.

64 Eksempelet bygger på Thea Austgulen, Maria de Michelis Sperre og Ingunn Ikdahl, «Overlappende graviditeter og foreldrepenger. Om lesbiske mødres møte med en heteronormativ ordning», i Hellum og Sørli (red.) 2021, s. 344–374.

65 Lov 16. juni 2017 nr. 48 om adopsjon (adopsjonsloven) § 13.

66 Lov 12. mai 2003 nr. 100 om humanmedisinsk bruk av bioteknologi m.m. (bioteknologiloven) § 2-2, med virkning fra 1. januar 2009.

67 Lov 8. april 1981 nr. 7 om barn og foreldre (barnelova) § 4a tredje ledd. Om vilkårene og prosessen for medmorskap, se barnelova §§ 3, 4 og 4a.

hele fellesperioden av permisjonen, uavhengig av om partneren er en mann eller en kvinne.»⁶⁸

Samtidig er ikke de kroppslige forutsetningene til far og medmor de samme.⁶⁹ Medmor kan selv bli gravid, slik at et lesbisk par kan ha graviditeter som overlapper i tid. Da kan begge kvinnene føde barn med kort mellomrom – og være medmor til hverandres barn. Dette har skapt kontroverser om anvendelsen av bortfallsregelen i ftrl. § 14-10 tredje ledd, som angir at stønadsdager som ikke er tatt ut, faller bort når stønadsperiode for et nytt barn starter. Forarbeidene viser at lovgiver her har sett for seg et heterofilt par – der den samme kvinnen føder på nytt, etter en ny graviditet. Dette vil nødvendigvis ta tid: De færreste kan bli gravide rett etter en fødsel, og en vanlig graviditet varer ni måneder. Først etter dette risikerer de at foreldrepengerrettigheter faller bort. For par med to kvinner kan imidlertid situasjonen bli annerledes.

Dersom ekteparet Ada og Eva ønsker seg barn, er det fullt mulig at begge prøver å bli gravide med assistert befruktning, slik at hver av dem da kan bli medmor for den andres barn. Hva skjer dersom de blir gravide begge to, slik at Ada føder i begynnelsen av januar, og Eva i begynnelsen av februar? Dersom bestemmelsen tas strengt på ordet, vil Adas foreldrepengerrettigheter falle bort kun kort tid etter at hun har født – fordi Eva må starte uttaket av foreldrepenger tre uker før termin for *sin* kommende fødsel.

Et slikt tilfelle kom opp i 2017, da to kvinner opplevde at Nav stoppet foreldrepengerrettighetene til den som hadde født først fordi den andre kvinnen også fødte. Saken ble behandlet av Trygderetten våren 2018, og Navs stansing av ytelsen ble opprettholdt.⁷⁰ Avgjørelsen har blitt kritisert, blant annet på diskrimineringsrettslig grunnlag. Bortfallet av foreldrepenger kan bety at kvinner som nylig har født går tilbake til lønnsarbeid langt tidligere enn det man ellers mener er gunstig for deres helse og for barnet. En ubetinget anvendelse av regelen på tilfeller av overlappende

68 Loyd Rudlende og Ivar Lima, «Medmødre tilpasser seg også fedrekvoten», *Arbeid og velferd*, nr. 3, 2018, s. 25–38.

69 Dersom far eller medmor tidligere har skiftet juridisk kjønn, vil dette stille seg annerledes. For å gjøre fremstillingen enklere å lese, er dette ikke kommentert eksplisitt i den videre teksten – selv om dette innebærer en usynliggjøring som er problematisk.

70 TRR-2018-2821.

graviditeter innebærer at lesbiske (med)mødre kan rammes langt hardere enn hva mødre i heterofile parforhold vil kunne oppleve.

Lovgiver hadde oversett problemstillingen som kan oppstå for lesbiske par, og dermed heller ikke tatt høyde hverken for helsehensyn eller diskrimineringsvern. Sammenligningen mellom medmor og far leder ikke tanken i retning av at medmor selv kan være gravid. Med «heteronormen» om det tokjønnede paret som det eneste eksempelet i lovarbeidet, ble de ulike kroppslige forutsetningene til far og medmor usynlige. Tross endringene som ble gjort for å legge til rette for samkjønnet foreldreskap, ble et prinsipielt viktig spørsmål for lesbiske par værende i lovgivers blindsoner.

5.5 Konklusjon

Når man ser på velferdsretten i kjønnspektiv, blir det tydelig hvor sentralt kjønn er i folketrygden. Dels er forskjeller mellom menn og kvinner knyttet til det kroppslige – som i evnen til å føde barn, med tilhørende rettigheter. Dels er forståelser av kjønn i endring, både hos den enkelte, i samfunnet og i retten. Det formes av sosiale forhold, og påvirkes både av retten selv og av samfunnsendringer utenfor retten. Toinntektsfamilien, der to foreldre bidrar både til omsorgsarbeid og forsørgelse, er i stor grad normalen i dag – og rettslige ordninger som fedrekvoten kan ha bidratt til det. Samtidig har mange levd store deler av sitt liv i mer tradisjonelle kjønnsroller, og det kontinuerlige fulltidsarbeidet er fortsatt vanligere for menn enn kvinner. Hvordan påvirker det lovverkets fordelingseffekt, og hva er da rettferdig?

I tillegg viser muligheten til å endre juridisk kjønn at selve ideen om en persons kjønn er sammensatt: Det kan ikke settes enkle likhetstegn mellom reproduktive organer og en persons rettslige status som mann eller kvinne. Antagelser om biologi og relasjoner må tenkes gjennom hvis man skal kunne sikre likestilling i praksis.

Diskrimineringsretten peker mot spørsmål som bør stilles når retten etablerer kategorier og bestemmer hvem som skal sammenlignes. En adoptivmor er ikke i samme helsemessige situasjon som en kvinne som nettopp har født, og en medmor har oftest andre kroppslige forutsetninger

enn en far. Diskrimineringsvernet bør påvirke tolkningen av folketrygdlovens regler der disse innebærer direkte eller indirekte forskjellsbehandling. Diskrimineringsforbudets gjennomslagskraft har imidlertid i praksis vært begrenset når det møter klare regler i folketrygdloven, enten det er EØS-retten, likestillingslovgivningen eller Grunnloven som påberopes.

For masseforvaltningen er det en fordel med klare kategorier og store hovedgrupper uten for mange unntak og særregler. Dette kan bidra til oversikt, forutberegnelighet og enhetlig praksis i et Nav-system somfatter rundt fire millioner vedtak hvert år. Mens kravet til mors aktivitet for at far skal få foreldrepenger gjelder mange, er den fødende mannen og medmødrene med overlappende graviditeter statistisk sett små minoriteter. For den enkelte person er det imidlertid liten trøst å finne i at utilsiktede virkninger av regelverk og praksis rammer få.

Sett samlet peker eksemplene på utfordringer når retten skal anvendes på personer med ulike kjønn, ulike kjønnsidentiteter og ulik seksuell orientering – som manifesterer seg i ulike livsløp, livssituasjoner, relasjoner og behov. En mangfoldig verden, der liv leves og relasjoner etableres på ulike måter, gjør at reglenes utslag kan være sprikende, og at enkle modeller må tenkes gjennom på nytt. Dette krever bevissthet hos både rettsanvender og lovgiver om de mange måtene kjønn har betydning for den enkelte rettighetshaver.

Litteratur

- Austgulen, Thea, Maria de Michelis Sperre og Ingunn Ikdahl. «Overlappende graviditeter og foreldrepenger. Om lesbiske mødres møte med en heteronormativ ordning». I *Frihet, likhet og mangfold*. Anne Hellum og Anniken Sørli red., Gyldendal Akademisk, 2021, s. 344–374.
- Bay, Ann-Helén, Axel West Pedersen og Mari Teigen. «En kvinnevennlig pensjonsreform? Likestillingsperspektiver i den norske pensjonsreformdebatten». *Tidsskrift for velferdsforskning* vol. 18, nr. 3 (2015) s. 164–178.
- Berlant, Lauren og Michael Warner. «Sex in Public». *Critical Inquiry* vol. 24, nr. 2 (1998) s. 547–566.
- Blikk.no ved Caroline Uglestad Elnæs. «'Fødeforelder' på ville veier» (01.03.2021). <https://blikk.no/barnelov-fodeforelder-hoyre/fodeforelder-pa-ville-veier/199197>.

- Bornø, Nora Marie Haune. «Likestillingsrelaterte utviklingstrekk i foreldrepenggeordningen – en rettighetsanalyse». *Kvinnerettslig skriftserie nr. 103*, Universitetet i Oslo, 2018.
- Bull, Kirsti Strøm. «Husmorens erstatningsrettslige stilling». I *Kvinnerett II*. Tove Stang Dahl red., Universitetsforlaget, 1985, s. 158–172.
- Dahl, Tove Stang. «Diskriminering mellom arbeidsløse». I *Kvinnerett II*. Tove Stang Dahl red., Universitetsforlaget, 1985, s. 219–246.
- Dahl, Tove Stang. «Innledning til kvinneretten». I *Kvinnerett I*. Tove Stang Dahl red., Universitetsforlaget 1985, s. 13–109.
- Dokken, Therese. «Småbarnsmødre over på andre trygdeytelser etter innstramminger i overgangsstonaden». *Arbeid og velferd* nr. 3 (2018), s. 39–55.
- Dok.nr. 16 (2011–12). *Rapport fra Menneskerettighetsutvalget om menneskerettigheter i Grunnloven, avgitt 19. desember 2011*.
- Hellum, Anne. «Hvem er likestillings- og diskrimineringsrettens subjekt? Om kjønn som diskrimineringsgrunnlag». I *Livsfellesskap – Rettsfellesskap. Festskrift til Tone Sverdrup 70 år*. John Asland, Aslak Syse, Katrine Kjørheim Fredwall og Tone L. Wærstad red., Gyldendal 2021, s. 250–263.
- Hellum, Anne. «Vern mot diskriminering på grunnlag av seksuell orientering, kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk – noen utviklingslinjer i internasjonal og norsk rett». I *Cand.mag., cand.med., cand.jur., cand.alt. Festskrift til Aslak Syse*. Reidun Førde mfl. red., Gyldendal Juridisk, 2016, s. 191–213.
- Hellum, Anne og Vibeke Blaker Strand. *Likestillings- og diskrimineringsrett*. Gyldendal, 2022.
- Ikdahl, Ingunn. «Hvilken vekt skal man legge på Trygderettens praksis? Argumenter fra en empirisk studie av rettsutvikling i trygderettsforvaltningen». I *Cand.mag., cand.med., cand.jur., cand.alt.: Festskrift til Aslak Syse 70 år*. Reidun Førde mfl. red., Gyldendal Juridisk 2016, s. 309–320.
- Ikdahl, Ingunn. «'Før ble de absorbert av storfamilien ...' Individuer og relasjoner i folketrygdlovens etterlatteytelser». I *Dette brenner jeg for! Festskrift til Hege Brækhus 70 år*. Trude Haugli mfl. red., Fagbokforlaget, 2019, s. 161–182.
- Ikdahl, Ingunn. «Om kvinnerett og kjønnsperspektiv». I *Juridisk metode og tenkemåte*. Alf Petter Høgberg og Jørn Øyrehagen Sunde red., Universitetsforlaget, 2019, s. 659–682.
- Ketscher, Kirsten. «Diskriminering? Nej tak». I *Europeisering av norsk likestillingspolitikk*. Cathrine Holst, Hege Skjeie og Mari Teigen red., Gyldendal, 2019, s. 78–103.
- Ketscher, Kirsten. «Relationsret – en ny rettsvidenskabelig optik? Fra ægteskabs- og familieret mod en inkluderende relationsret». *Retfærd. Nordisk Juridisk Tidsskrift* (2012) s. 81–98.

- Kitterød, Ragni Hege og Sigtona Halrynjo, «Mer likestilling med fedrekvote? Naturlige eksperimenter i norsk kontekst». *Tidsskrift for kjønnsforskning* årgang 43, nr. 2 (2019).
- Kjønstad, Asbjørn, Aslak Syse og Morten Kjelland. *Velferdsrett I. Grunnleggende rettigheter, rettssikkerhet og tvang*. 7. utgave. Gyldendal, 2022.
- Nav. «Fedre tar ut mer foreldrepermisjon etter økt fedrekvote» (2019). <https://www.nav.no/no/nav-og-samfunn/statistikk/familie-statistikk/nyheter/fedre-tar-ut-mer-foreldrepermisjon-etter-okt-fedrekvote> hentet 03.05.2021.
- Nav. «Foreldrepenger, engangsstønad og svangerskapspenger» (u.å.). <https://www.nav.no/no/nav-og-samfunn/statistikk/familie-statistikk/foreldrepenger-engangsstonad-og-svangerskapspenger> hentet 15.12.2021.
- Nav. «Stønad til enslig mor eller far» (u.å.). <https://www.nav.no/no/nav-og-samfunn/statistikk/familie-statistikk/enslig-mor-eller-far> hentet 15.12.2021.
- Nav. «Ytelser til gjenlevende» (u.å.). <https://www.nav.no/no/nav-og-samfunn/statistikk/pensjon-statistikk/ytelser-til-gjenlevende> hentet 15.12.2021.
- Nav ved Line Schou. *Fornuft og følelser – En studie av mors og fars uttak av foreldrepenger*. Nav-rapport 2019:2. Oslo: 2019. <https://www.nav.no/no/nav-og-samfunn/kunnskap/analyser-fra-nav/relatert-informasjon/fornuft-og-folelser-en-studie-av-mors-og-fars-uttak-av-foreldrepenger>.
- Nettavisen ved Espen Teigen. «Kraftige reaksjoner etter fjerning av 'mor' i lovverket: – En mann med penis kan ikke føde barn» (09.02.2021). <https://www.nettavisen.no/nyheter/kraftige-reaksjoner-etter-fjerning-av-mor-i-lovverket-en-mann-med-penis-kan-ikke-fode-barn/s/12-95-3424084713>.
- NOU 1991: 3 *Mannsrolleutvalgets sluttrapport*.
- NOU 1995: 27 *Pappa kom hjem*.
- NOU 1996: 13 *Offentlige overføringer til barnefamilier*.
- NOU 2011: 17 *Når sant skal sies om pårørendeomsorg. Fra usynlig til verdsatt og inkludert*.
- NOU 2017: 3 *Folketrygdens ytelser til etterlatte – Forslag til reform*.
- NOU 2020: 14 *Ny barnelov – til barnets beste*.
- Orupabo, Julia og Ida Drange. *Kvinner med innvandringsbakgrunn i arbeidsmarkedet. Effekten av tiltak og stønader for arbeidsmarkedstilknytning*. Norges forskningsråd, 2015
- Pylkkänen, Anu. «Reglering av nära relationer – en fråga om sexualitet eller omsorg?». I *På vei. Kjønn og rett i Norden*. Eva-Maria Svensson mfl. red., Makadam 2011, s. 230–245.
- Rudlende, Loyd og Ivar Lima. «Medmødre tilpasser seg også fedrekvoten». *Arbeid og velferd* nr. 3 (2018) s. 25–38.
- Statistisk sentralbyrå (SSB). «Fakta om likestilling» (u.å.). <https://www.ssb.no/befolkning/faktaside/likestilling>

- St.meld. nr. 70 (1991–1992). *Likestillingspolitikk for 1990-åra*.
- St.meld. nr. 35 (1994–1995). *Velferdsmeldingen*.
- Strand, Vibeke Blaker. «Håndheving av diskrimineringsvernet i møte med andre lover i velferdsstaten». I *Rettigheter i velferdsstaten. Begreper, trender, teorier*. Ingunn Ikdahl og Vibeke Blaker Strand red., Gyldendal Juridisk, 2016, s. 135–166.
- Sverdrup, Tone. «Det to-sporede lovsystemet – belyst med eksempler fra skatteretten». I *Kvinnerett II*. Tove Stang Dahl red., Universitetsforlaget, 1985, s. 31–53.
- Sverdrup, Tone. «Folketrygdloven i kvinneperspektiv». I *Folketrygden i støpeskjeen*. Asbjørn Kjønstad mfl. red., Universitetsforlaget, 1984, s. 84–119.
- Sørli, Anniken. «Lov om endring av juridisk kjønn, bioteknologiloven og barnelova – reproduksjon og foreldreskap i kontinuitet og endring». I *Frihet, likhet og mangfold*. Anne Hellum og Anniken Sørli red., Gyldendal Akademisk, 2021, s. 121–142
- Sørli, Anniken. «Rettighetssubjekter i endring. Den fødende mannen». I *Rettigheter i velferdsstaten. Begreper, trender, teorier*. Ingunn Ikdahl og Vibeke Blaker Strand red., Gyldendal Juridisk, 2016, s. 227–248.
- Sørli, Anniken og Anne Hellum. «Frihet, likhet og mangfold: Fra ideal til realitet». I *Frihet, likhet og mangfold*. Anne Hellum og Anniken Sørli red., Gyldendal Akademisk, 2021, s. 17–40.
- Tollefsen, Ninja. «Aldersdiskriminering av kvinner i forhold til pensjonsrettigheter». *Kvinnerettslig skriftserie nr. 89*. Universitetet i Oslo, 2013.